

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

**Αγνωστη βυζαντινή κτητορική επιγραφή (1092)
από τη δυτική Φωκίδα**

Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1705](https://doi.org/10.12681/dchae.1705)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β. (2013). Αγνωστη βυζαντινή κτητορική επιγραφή (1092) από τη δυτική Φωκίδα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 33–40. <https://doi.org/10.12681/dchae.1705>

ΑΓΝΩΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ (1092)
ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΦΩΚΙΔΑ

Ανάμεσα στα ερείπια κοντά στη δυτική πλευρά του νέου ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που βρίσκεται στην τοπωνυμία Θέρμα, μεταξύ των χωριών Νέα Κούκουρα και Φιλοθέη της Δυτικής Φωκίδας, βρήκαμε την κτητορική επιγραφή ενός προγενέστερου βυζαντινού ναού, που χρονολογείται το έτος 1092 μ.Χ. Η μεγαλογράμματη γραφή της επιγραφής μας παραδίδει ένα έμμετρο κείμενο που μας προσφέρει αφενός το όνομα του κτήτορα (ενός μοναχού Εφραίμ) και αφετέρου το γεωγραφικό όριο μιας παραγωγικής περιοχής, όπου ο πλούτος του φυσικού περιβάλλοντος αναπτύχθηκε κατά την εποχή των Κομνηνών. Ο τόπος αυτός είναι ένα μέρος της ευρύτερης κοιλάδας του αρχαίου ποταμού Δάφνου (σημερινού Μόρνου), όπου οργανώθηκε μια μοναστική κοινότητα. Εδώ μπορούμε να συναντήσουμε αρχαιολογικά ερείπια και μνημεία που σώζονται από την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή εποχή, καθώς επίσης και τα μεταβυζαντινά χρόνια.

Among the ruins, near the western side of St. John Baptist's new church at the place-name Thérma, between Néa Koukkoura and Philothéi, villages of Western Phocide, we find a dedicatory inscription of a prior Byzantine church, dated to AD 1092. The uncial writing of the inscription has handed down to us a metrical text, which offers us, on the one hand, the name of the dedicator (a monk named Ephraim), and on the other hand it indicates the geographical limit of the productive area, where natural resources were developed during the Comnenian era. This place is part of the wide valley of the ancient river Daphnos (today named Mornos), where a monastic community was organised. There we can find archaeological ruins and monuments reserved from the early Christian period and the Byzantine era, as also from post-Byzantine epoch.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου που βρίσκεται στην τοποθεσία Θέρμα, βόρεια του χωριού Νέα Κούκουρα, και τιμάται στο Γενέσιον του Προδρόμου με απασχόλησε στο παρελθόν¹, όχι βεβαίως για το σημερινό αρχιτεκτόνημα που οικοδομήθηκε πάνω στα θεμέλια προϋπάρχοντος

κτηρίου², αλλά γιατί τα αρχιτεκτονικά υπολείμματα του αρχικού μνημείου οδηγούσαν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ένα μικρό καθολικό μονής με μακρόχρονη ιστορική παρουσία στην περιοχή³, από τη βυζαντινή εποχή ως την εποχή που αναφέρεται ως διαλυμένη⁴.

Λέξεις κλειδιά

Θέρμα, Νέα Κούκουρα, Φιλοθέη, Άγιος Ιωάννης Προδρόμος, κτητορική επιγραφή.

Keywords

Thérma, Néa Koukkoura, Philothéi, St. John Baptist, dedicatory Byzantine inscription.

¹ Βλ. Β. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή της περιοχής Ναυπάκτου στα βυζαντινά χρόνια», *Ναυπακτικά* 6 (1992-1993), 125-129 και 167-169.

² Στο ίδιο, 168, πίν. 10-11.

³ Στο ίδιο, 131-132. Σε σχετικό έγγραφο του έτους 1847 αναφέρεται «τὸ κατὰ μέρος Μαγούλα ἐπιλεγόμενον Μετόχιον τῆς διαλελυμένης Μονῆς καλουμένης Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μετὰ τὰς πέριξ γαίας αὐτοῦ». Το χωρίον Μαγούλα αναφέρεται και από τον

F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. IV, Παρίσι 1826, 51 σε ονομαστικό κατάλογο των χωριών του βιλαετίου Λιδορικίου με αριθμό οικογενειών 15, αλλά η τοποθεσία Μετόχι βρίσκεται χαμηλότερα, στις όχθες του ποταμού Μαντήλω, πυρήνας ίσως του νεότερου οικισμού Νέα Κούκουρα (Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ό.π., σημ. 45 και σ. 167, χάρτης 3).

⁴ Με το διάταγμα για τη διάλυση των μοναστηριών που εκδόθηκε «ἐν Ναυπλίῳ τῇ 25 Σεπτεμβρίου <7 Ὀκτωβρίου> 1833, ἐν ὀνόματι

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που διατηρήθηκαν περιγράφονται αναλυτικά στο προαναφερόμενο μελέτημά μου, στο οποίο τοποθετούσα χρονολογικά τον βυζαντινό ναό «πιθανότατα στην Κομνήνια περίοδο»⁵. Με βάση την παρακολούθηση του σχεδίου στην κάτοψη, σε συνδυασμό με τις σωζόμενες τοιχοποιίες και με τη συνδρομή του φίλου αρχιτέκτονα καθηγητή Αργύρη Πετρονότη, αποδόθηκε σκαρίφημα της υφιστάμενης, τότε, κατάστασης και σχεδιάστηκε πρόταση αποκατάστασης του βυζαντινού μνημείου⁶, ενός μικρού τετρακλόνιου τρουλαίου ναού με νάρθηκα και εξωνάρθηκα⁷, κτισμένου με πλινθοπεριβλητό σύστημα δομής⁸ και άφθονη χρήση λαξευτών ογκολίθων, υλικό που συσσωρεύτηκε στο χώρο του νάρθηκα του κατεστραμμένου κτηρίου.

Η πληροφορία του παλαιού δασκάλου και φίλου λαογράφου Γιάννη Ηλιόπουλου «ότι στο μνημείο υπήρχε επιγραφή πάνω σε ογκόλιθο που κύλησε προς τη δυτική πλευρά του αντερείσματος, το οποίο καταλήγει απότομα στην κοίτη του διπλανού ποταμού»⁹ βασάνιζε τη σκέψη μου, αν πράγματι αλήθευε ως πραγματικότητα. Ο ίδιος πληροφοριοδότης και πολύτιμος σύντροφος στις ερευνητικές αποστολές μου στον χώρο μου ανακοίνωσε ότι, σε πρόσφατες προσπάθειες διευθέτησης του χώρου και ανακαίνισης του ναού, αποκαλύφθηκε ο μονόλιθος, πιθανότατα ανώφλι θύρας εισόδου προς τον κυρίως ναό, στην επιμελημένη πρόσοψη του οποίου ήταν χαραγμένη η κτητορική επιγραφή, η οποία επιβεβαίωνε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το πιθανό συμπέρασμά μου για τη χρονολόγηση του αρχικού μνημείου. Η επιγραφή (Εικ. 1) είναι σκαλισμένη πάνω στην επίπεδη επιφάνεια ασβεστόλιθου διαστάσεων: μήκους 90 εκ., ύψους 30-46 εκ. και πάχους 28 εκ. του μέτρου. Εκτός από την πρόσθια επιφάνεια, στην οποία χαράσσονται γράμματα, και τη στενή κάτω επιφάνεια, με την οποία γωνιάζει, όλες οι άλλες πλευρές είναι ακατέργαστες, με αποκεκρομένες τις δύο άκρες. Διαπιστώνεται, επίσης,

προσπάθεια του τεχνίτη να εμφανίσει εντός σχηματισμένου παραλληλογράμμου το κείμενο της επιγραφής, χωρίς επιτυχία, αφού η πέτρα από το δεξιό μέρος στενεύει και έτσι οι σειρές των γραμμμάτων τοποθετούνται σε γραμμές που συγκλίνουν, παρουσιάζοντας και κάποια καμπυλότητα.

Η επιφάνεια, στην οποία χαράχθηκε η επιγραφή, εμφανίζει ρηγματώσεις, ενώ ένα τμήμα στο κέντρο και πάνω από την πρώτη σειρά έχει αποκοπεί και εν μέρει απολεπιστεί, εξαφανίζοντας τμήμα του κειμένου της. Το ίδιο συμβαίνει και στη δεξιά απόληξη του λίθου, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζεται εδώ μεγάλη φθορά.

Η μεγαλογράμματη επιγραφή εκτείνεται σε τέσσερις στίχους, με γραμμένη επιφάνεια που καταλαμβάνει σε μήκος 53 έως και 57 εκ. και ύψος 20 έως και 27 εκ. Το ύψος των γραμμμάτων κυμαίνεται από 4 έως και 5 εκ. και η απόδοσή τους είναι ευανάγνωστη, χωρίς συνδέσεις, καθώς τοποθετούνται ένα-ένα ξεχωριστά και μεταξύ τους υπάρχουν κενά διαστήματα, ώστε να αναπνέουν και να είναι ευδιάκριτα. Χαρακτηριστικά είναι τα στρογγυλά Ε, Θ, Ο, Σ και Φ, τα γωνιώδη Α¹⁰ (με πλάγια σύγκλιση της οριζόντιας κεραίας από το κάτω μέρος της αριστερής προς το επάνω μέρος της δεξιάς) και Α¹¹ (με γωνιώδη την οριζόντια κεραία, έχοντας την κορυφή προς τα κάτω και σχηματίζοντας εσωτερικά με τις δύο άλλες κεραίες σχήμα ρόμβου), Δ, Μ και Ν, η στρογγυλόμορφη απόδοση των Β, Ρ και Ω, ενώ το Χ καμπυλώνει προς τη βάση τις πάνω απολήξεις του. Ασφαλώς, το σύνολο αποδίδεται με στρογγυλόμορφο ductus και με προσπάθεια να ενταχθούν τα γράμματα στο σύστημα των δύο γραμμών.

Το σωζόμενο κείμενο αποδίδεται στην Εικ. 2. Στην πρώτη σειρά των γραμμμάτων, που καταλαμβάνουν μήκος 55 εκ. του μέτρου, παρουσιάζονται κενά στο κείμενο εξαιτίας της φθοράς της επιφάνειας του λίθου μετά το τέταρτο γράμμα καθώς και στο τέλος του στίχου. Οι απο-

του βασιλέως» (βλ. Α. Ζ. Μάμουκας, *Τὰ Μοναστηριακά*, ἐν Αθήναις 1859, 77-79), η κτηματική περιουσία της μονής περιήλθε στη δικαιοδοσία του δημοσίου. Το αίτημα της μονής Βαρνάκοβας να παραχωρηθεί το Μετόχιον «μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ γαιῶν» (βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ὁ.π., 145, στίχ. 8) έγινε ίσως σιωπηρῶς αποδεκτό ως την έκδοση του Διατάγματος (28 Μαρτίου 1933) «Περὶ διαχωρισμοῦ τῆς περιουσίας τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρνακώβης (Φωκίδος)» ἐπὶ προεδρίας τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη καὶ τοῦ «ἐπὶ τῆς Παιδείας κλπ. Ὑπουργοῦ» Θ. Τουρκοβασίλη (βλ. ΦΕΚ ἀριθ. 27, τ. Β', 23.1.1934), στο οποίο «ὀρίζεται ἡ διατηρητέα περιουσία τῆς», χωρίς ἀναφορά στη συγκεκρι-

μένη περιουσία της μονής των Θερμών.

⁵ Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ὁ.π., 129.

⁶ Στο ίδιο, 169, σχέδ. 4-5.

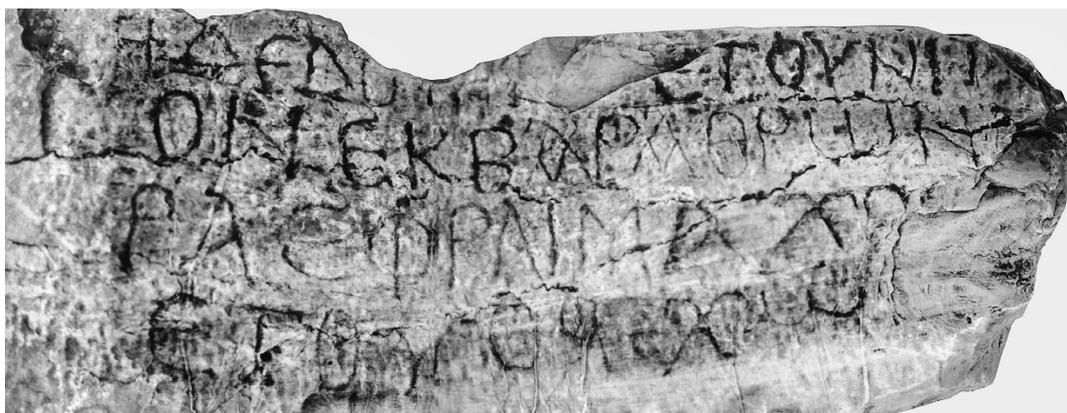
⁷ Στο ίδιο.

⁸ Στο ίδιο, 168, πίν. 10 και 11.

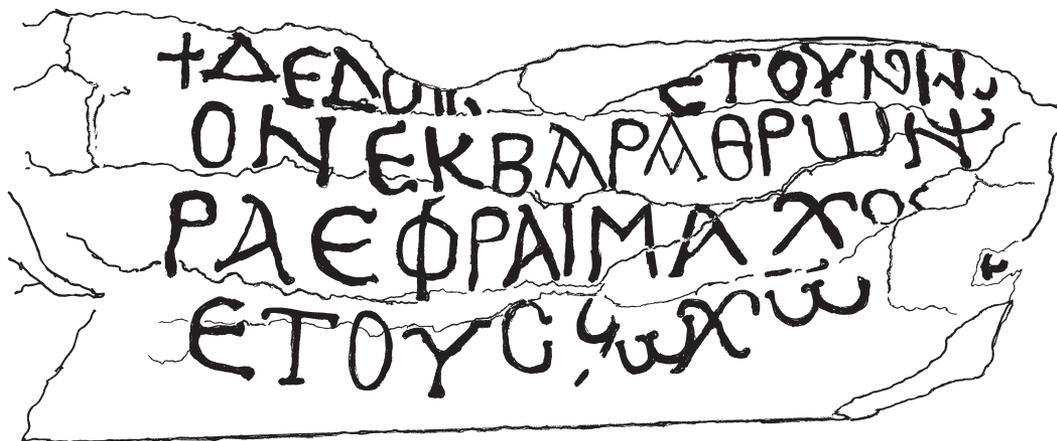
⁹ Στο ίδιο, 128, σημ. 39.

¹⁰ Βλ. Α. C. Bandy (Μπέντης), *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, στο *Χριστιανικὰ Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος*, τ. Ι', Μέρος Α': Δ'-Θ' αἰ. μ.Χ., Ἀθήναι 1970, 24, ἀριθ. 4.

¹¹ Στο ίδιο, 24, ἀριθ. 6.

Εικ. 1. Δυτική Φωκίδα, Θέρμα, ναός Αγίου Ιωάννου. Η κτητορική επιγραφή (φωτ. Β. Κ. Κατσαρός).

Εικ. 2. Δυτική Φωκίδα, Θέρμα, ναός Αγίου Ιωάννου. Η κτητορική επιγραφή (σχέδ. Β. Κ. Κατσαρός).

στάσεις των γραμμάτων, μετρημένες στον κάθετο άξονά τους, έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21
 † Δ Ε Δ Ο [Ρ Κ Α Σ Τ Ο Ν Δ] Ε Τ Ο Ν Λ ο Ι Ι ••
 0 4 9 12 15 [..... 19] 34 39 42 45 50 53 55 εκ.

Ανάμεσα στο τέταρτο γράμμα και το Ε που ακολουθεί μετά το κενό, μεσολαβούν 19 εκ. απολεσθέντος κειμένου και μόνο ίχνη των κάτω απολήξεων των στελεχών των γραμμάτων διακρίνονται σε τρία από αυτά. Η συμπλήρωση της πρώτης λέξης με το β' πρόσωπο του παρακειμένου με ενεστωτική σημασία του ομηρικού ρήματος δέρομαι (=ορώ, βλέπω καθαρά) και των ακολούθων αιτιατικών, με τις οποίες συντάσσεται, καθιστά βέβαιη

την ανάγνωση μέχρι το αριθμημένο γράμμα 16: + Δέδορ-
 κας τόνδε τόν... Το γράμμα ν του άρθρου φαίνεται ως μικρογράμματο, αν αποκλειστεί η επαφή του με το προηγούμενο ο που θα αιτιολογούσε το μεγαλογράμματο σχήμα του. Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζεται στα τελευταία γράμματα του α' στίχου. Η ρωγμή που διατρέχει τη βάση της σειράς των γραμμάτων καθιστά αμφίβολη τη μεταγραφή του γραφήματος με τον αριθμό 19. Πρόκειται για σύνδεση του Δ, από το οποίο η βάση απολεπίστηκε, με το καμπύλο ακόλουθο χάραγμα που αποδίδει το Ο; Τότε οι δύο παράλληλες κάθετες χαραξεις που διατηρούνται ανήκουν ασφαλώς στο γράμμα Μ, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως Α, αν συγκριθεί με τα υπόλοιπα Α που συναντούμε στην επιγραφή και που αποδίδονται πάντα με γωνιώδη σύγκλιση των σκε-

λών τους είτε με τη μορφή A¹² είτε με την ανάλογη A¹³. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα στηριζόταν ανάγνωση της λέξης «ναόν». Η κατάληξη της λέξης που ολοκληρώνει το νόημα του στίχου ανταποκρίνεται στην αιτιατική πτώση αρσενικού ονόματος -ον και συνδέεται με το αναφορικό «ον» της επόμενης σειράς. Συνεπώς, η ενδεδειγμένη συμπλήρωση «δόμον»¹⁴ υπακούει, τόσο στη μετρική του στίχου, αφού η επιγραφή είναι ρυθμική, όσο και στη γνωστή φόρμουλα των επιγραφών:

/ / /
- υ υ - υ υ - υ
δέδορκας τόνδε τὸν δόμον.

Στη β' σειρά τα γράμματα είναι ευανάγνωστα και ως προς το πλάτος τους ευρύτερα. Οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι οι εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Ο Ν Ε Κ Β Α Ρ Α Θ Ρ Ω Ν [••••]
2 4 11 15 19 24 28 33 35 38 42 47 εκ.

Πρόβλημα παρουσιάζεται στο τέλος της σειράς, όπου η καταστροφή της γραμμένης επιφάνειας παρέσυρε τα σημεία που συμπληρώνουν τη γραφή μιας λέξης που η κατάληξή της, -ΡΑ, φαίνεται καθαρά στον επόμενο στίχο. Η επιλογή και εδώ είναι ζητούμενο. Μπορεί να συμπληρωθεί η λέξη με τον αόριστο «ήρα» του ρήματος «αίρω» (ποιητ. αείρω) με τη σημασία «υψώνω», «ανεγείρω». Ο διαθέσιμος, όμως, χώρος και η φόρμουλα «εκ βάθρων ήγειρα»¹⁵ καθιστά πιθανότερη τη δεύτερη πρόταση για την αποκατάσταση του κειμένου:

Ὅν ἐκ βαζράθρων ἤγειρα

Στην επόμενη σειρά, η πλατιά και ευδιάκριτη απόδοση των γραμμάτων δεν παρουσιάζει δυσκολία στην ανάγνωση. Οι αποστάσεις μεταξύ των γραμμάτων έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
Ρ Α Ε Φ Ρ Α Ι Μ Α Χ Ο Σ
1 4 9 14 19 22 25 27 33 39 46 49 εκ.

Η μετρική υπόσταση των στίχων β' και γ' θα απαιτούσε τη γραφή:

/ / / / / /
- - - - - - - - - -
«Ὅν ἐκ βάθρων ἤγειρα» Ἐφραῖμ μονάχος,

με αντικατάσταση του γραμματικού τόνου με το μετρικό στη συντομογραφία -αχ που δηλώνει ασφαλώς τη λέξη μοναχός¹⁶. Αν και η γραφή *βαράθρων*¹⁷ απαντάται στις επιγραφές (αντί του όρου *βάθρων*¹⁸), δεν δημιουργεί πρόβλημα στη μετρική του στίχου. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, η έκφραση να παραπέμπει συνειρμικά στον στίχο του Θεοδώρου Στουδίτη: «Ἔγειρεν κόσμον ἐκ βαράθρων παισιμάτων»¹⁹, όπου συναπαντώνται το ρήμα *εγείρω* και το ουσιαστικό *βάραθρον* σε μεταφορική ασφαλώς χρήση, όχι άγνωστη στους μοναστικούς κύκλους, όπου τιμήθηκε ιδιαίτερα το πρόσωπο του Θεοδώρου Στουδίτη.

Τέλος, στην τέταρτη σειρά το κείμενο περιορίζεται στην παράθεση της χρονολογίας, που συνήθως δεν πειθαρχεί στη μετρική διατύπωση του κειμένου, αν η επιγραφή είναι έμμετρη ή ρυθμική²⁰, όπως συμβαίνει και στην περι-

¹² Βλ. παραπάνω υποσημ. 10.

¹³ Βλ. παραπάνω υποσημ. 11.

¹⁴ Βλ. π.χ. S. Kalopissi Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, 51 (εικ. 5 και 15), 58 (εικ. 17). Πρβλ. A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Βιέννη 2009, 146 (αριθ. 70), 150 (αριθ. 72), 168 (αριθ. 87), 185 (αριθ. 101), 200 (αριθ. 112).

¹⁵ Εκ βάθρων: Πρβλ. Kalopissi Verti, ό.π., 48 (εικ. 2), 51 (εικ. 5), 52 (εικ. 7), 56 (εικ. 16), 60, 67 (εικ. 33). Rhoby, ό.π., 146. Βλ. και Στ. Μαμαλοῦκος, «Παρατηρήσεις σε μια κτιτορική επιγραφή από την Ήπειρο», ΔΧΑΕΙΗ' (1955), 195 200, εικ. 5 6.

¹⁶ Πρβλ. Β. Κατσάρος, «Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναοῦ κοντά στο Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10 (1980), 30, σημ. 52 και πίν. III. Βλ. και Ε. Μιονί, *Εἰσαγωγή στην Ἑλληνική Παλαιο-*

γραφία, ἑλλ. μτφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη με συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ, Ἀθήνα 1977, 119, λ. μοναχός.

¹⁷ Για τη λέξη *βάραθρον* βλ. Ν. Α. Bees, «Die Worte *βόθρος*, *βάραθρον* = *βάθρον* in einer Christlich epigraphischen Formel», *Glotta* 9 (1918), 111 112. Βλ. και Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στο Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 10, πίν. 11. Πρβλ. Kalopissi Verti, ό.π., 63.

¹⁸ Βλ. Πολύγλωσσο *Εἰκονογραφικό Λεξικό Ὄρων Βυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς και Γλυπτικῆς* (επιστ. επιμ. Σ. Καλοπίση Βέρτη Μ. Παναγιωτίδη Κεσίσογλου), Ηράκλειο 2010, 34 και 256.

¹⁹ Βλ. *Επίγραμμα στη Σταύρωση* (επιμ. Ρ. Speck), Theodoros Studites, *Jamben auf verschiedene Gegenstände (Supplementa Byzantina 1)*, Βερολίνο 1968, 203 (LI).

²⁰ Βλ. Rhoby, ό.π., 60 65.

πτωση που μας απασχολεί. Τα δεδομένα της επιγραφής στην δ' σειρά έχουν ως εξής:

1 2 3 4 5 6 7 8 9
Ε Τ Ο Υ Σ Υ ω χ ω [•••]• Ε
1 4 9 14 19 24 28 30 35 52 55 εκ.

Η ανάγνωση στον τέταρτο στίχο μέχρι τα γράμματα της χρονολογίας είναι καθαρή: έτους. Έπεται η παράθεση τεσσάρων σημείων, από τα οποία τα τελευταία δύο είναι ευανάγνωστα: χω. Μάλιστα, πάνω από το ω διακρίνεται χάραγμα οριζόντιας διάταξης που δηλώνει τη συντομογραφία του γράμματος σε δοτική πτώση, ενώ θα περίμενε κανείς γενική. Το χ ως τακτικό αριθμητικό αναφέρεται στις εκατοντάδες των ετών. Συνεπώς, η ανάγνωση των δύο τελευταίων γραμμάτων είναι: «εξακοσιοστό». Το δεύτερο από τα δύο εναπομένοντα γράμματα της χρονολογίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Το δεξιό όριο του διακρίνεται κοντά στην κάτω αριστερή ως προς το θεατή απόληξη του γράμματος χ. Καμπυλούμενο προς τα αριστερά στη βάση σχηματίζει ένα υ, του οποίου η δεξιά πλευρά απολήγει κάτω από την, επίσης καμπυλούμενη, απόληξη του στελέχους του χ (υχ). Το αριστερό όριο του γράμματος σχηματίζει, επίσης, ένα καμπύλο υ που ενώνεται στη μέση με το προαναφερθέν υ και τα δύο ολοκληρώνουν το γράμμα ω που συντομογραφεί σε δοτική πτώση το τακτικό αριθμητικό των χιλιάδων: <άκι> «χιλιοστό». Και τα δύο ω έχουν το ίδιο σχήμα, είναι ανοιχτά, μόνο που η αριστερή κεραία του πρώτου παρουσιάζει απόκλιση από τον κατακόρυφο άξονα.

Απομένει το πρώτο γράμμα της χρονολογίας που προσδιορίζει και το χρόνο κατασκευής της κτητορικής επιγραφής και του ναού, στον οποίο ήταν τοποθετημένη, προφανώς, όπως προαναφέρθηκε, πάνω από τη θύρα εισόδου. Η προσεκτική εξέταση των ιχνών του πρώτου

αυτού γράμματος στη χάραξη του από το λιθοξόο (παρά την αλλοίωση που επέφερε η ριζοειδής ανερχόμενη νεύρωση στο κέντρο του γράμματος και στη βάση του, καθώς και η φθορά της ρωγμής που διέρχεται πλαγίως μέσα από τα γράμματα της τρίτης σειράς και διασχίζει το επάνω μέρος των γραμμάτων της τέταρτης) είναι δυνατό να προσφέρει την ορθή ανάγνωση και αυτού του στοιχείου. Λίγο πιο πάνω από την απόληξη της πλευράς του ω, που κλίνει προς τα αριστερά και μοιάζει να σχηματίζει στην προέκτασή του γωνία με την αρχή της χάραξης του λοξού στελέχους του προηγούμενου του γράμματος, διακρίνεται ένα στρογγυλόσχημο, ανοιχτό και αποκομμένο επάνω γράμμα που θα ταίριαζε με την καμπύλη ενός μικρογράμματος υ. Καθώς η ταύτιση με το ζ είναι άτοπη (όπως και με το γράμμα Φ) στους χρονολογικούς υπολογισμούς, αναγνωρίζεται στο γράμμα αυτό η ταύτιση με το γράφημα Υ. Η φορά της γραμμής που χαράσσεται λοξά με κατεύθυνση πλάγια αριστερά (η γραμμή που, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, φαίνεται να σχηματίζει γωνία με την αριστερή κεραία του ω) δηλώνει ότι πρόκειται για το γνωστό καμπυλοειδές έξι (Υ)²¹ με λοξό στέλεχος κορμού, στο οποίο η δήλωση των χιλιάδων ελάχιστα διακρίνεται κάτω από τις ριζοειδείς νευρώσεις που ανεβαίνουν προς τα επάνω από την ευθύγραμμη βάση του μονόλιθου.

Το δρεπανοειδές έξι με λοξό στέλεχος ως κορμό εμφανίζεται στην παλαιοχριστιανική εποχή, σε επιγραφές μνημείων της Μέσης Ανατολής από τα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ.²² Το ξανασυναντούμε αργότερα στα χαράγματα του Παρθενώνα από τον 7ο ως τα μέσα του 9ου αιώνα²³. Χαρακτηριστική είναι και η παρουσία του στη βυζαντινή επιγραφή της Παναγίας της Βρύσης στην ομώνυμη μονή της Σίφνου (του έτους 786/7)²⁴, στην οποία χαράσσεται το γράφημα με δρεπανόμορφη μορφή, αλλά με όρθιο στέλεχος, όπως αυτό επανεμφανίζεται τον 11ο αιώνα σε επιγραφές μνημείων του ελλαδι-

²¹ Για την εξέλιξη της τυπολογίας του γραφήματος, ο συνάδελφος Γιώργος Βελένης αφιερώνει ειδική εργασία που περιλαμβάνεται στον υπό εκτύπωση αφιερωματικό τόμο προς τιμήν του καθηγητή και ακαδημαϊκού Π. Α. Βοκοτοπούλου. Ευχαριστώ τον Γ. Βελένη που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την εργασία του πριν από τη δημοσίευσή της.

²² Βλ. Υ. Meimaris - Κ. Kritikakou Nikolakopoulou, *Inscriptions from Palestina Tertia*, τ. Ια, *The Greek Inscriptions from Ghor Es-Safi (Byzantine Zoora)*, Αθήνα 2005, 103, αριθ. 11, πίν. ΙΙΙ. Η αναθεώρηση της άποψης του Ά. Σιγάλα, *Ιστορία της Έλληνικής Γραφής*, Θεσσαλονίκη 1974², 341, σημ. 1 και σ. 100 οφείλεται στον

καθηγητή Γιώργο Βελένη.

²³ Βλ. Α. Κ. Όρλάνδος - Λ. Βρανούσης, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς Παλαιοχριστιανικοὺς καὶ Βυζαντινοὺς χρόνους*, Ἀθήναι 1973, 21 (αριθ. 34: έτ. 693), 73 (αριθ. 80: έτ. 704), 76 (αριθ. 83: έτ. 713), 75 (αριθ. 82: έτ. 779), 103 (αριθ. 126: έτ. 793), 78 (αριθ. 85: έτ. 819), 61 (αριθ. 69: έτ. 841), 79 (αριθ. 79: έτ. 841).

²⁴ Βλ. L. Politis, «A Byzantine Inscription from Siphnos», *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students, Harvard Ukrainian Studies VII* (1983), 548 552 και 553 554, εικ. 1 2.

κού χώρου, π.χ. στην Παναγία Χαλκίων (1028)²⁵, στην επιτύμβια επιγραφή της Σπάρτης (1032/3)²⁶ ή στους Αγίους Θεοδώρους των Αθηνών (1049)²⁷. Το παράδειγμα της κτητορικής επιγραφής του ναού του Αγίου Ιωάννου Θερωμών (1092) πιστοποιεί ότι ο τύπος αυτός απόδοσης του αριθμού έξι εμφανίζεται συχνότερα τον 11ο αιώνα ως δρεπανόμορφο γράφημα με λοξό ή όρθιο στέλεχος²⁸.

Ύστερα από την προηγηθείσα εξέταση, η ορθή ανάγνωση της χρονολογίας της επιγραφής είναι η ακόλουθη: $\Psi\omega\omega = 6.600$ από κτίσεως κόσμου, ήτοι 1092 από Χριστού.

Η φθορά που υπέστη ο λίθος και η επιφάνεια της επιγραφής στο πέρας της τέταρτης σειράς δεν μας παρέχει άλλα στοιχεία. Μόνο στην άκρη, σε διατηρημένη επιφάνεια πριν από την απότμηση, διακρίνεται ελάχιστα ίχνος ενός μέρους του άνω σημείου γράμματος Ι, καθώς και ίχνη της κεραίας του γράμματος Ε. Στο κενό ανάμεσα στο τέλος της χρονολογίας $\Psi\omega\omega$ και στα ίχνη αυτά πιθανότατα θα υπήρχε συντομογραφημένη η λέξη «ινδικτιώνος ιε'», η οποία και συμπίπτει με το έτος 1092 μ.Χ.²⁹ Δεν αποκλείεται η γραφή ΟC της πάνω σειράς που έπεται της συντομογραφίας -ΑΧ να ήταν απόληξη

της λέξης *ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟC* και όχι κατάληξη της λέξης *ΜΟΝΑΧΟC*.

Συνεπώς, η μεταγραφή του κειμένου της επιγραφής, μετά την αποκατάστασή του, έχει ως εξής:

1. † Δέδο(ρκας τόνδ)ε τὸν δόμ(ον)
2. ὄν ἐκ βαράθρων ἤ(γει)
3. ρα Ἐφραίμ (μον)αχὸς
4. ἔτους $\Psi\omega\chi\omega$ (ινδικτιώνος) ιε'.

Η χρονολόγηση της κτητορικής επιγραφής του ναού των Θερωμών στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 11ου αιώνα, δεκαπέντε χρόνια μετά την ίδρυση του καθολικού της μονής Βαρνάκοβας³⁰, σε κοντινή σχετικά απόσταση από τη θέση του ναού, στον οποίο ήταν τοποθετημένη η επιγραφή, φανερώνει ότι η περιοχή ευνοούσε το μοναχισμό, ο οποίος γνωρίζει μεγάλη άνθηση στην περιοχή από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα και σε ολόκληρο τον 12ο, εποχή κατά την οποία ιδρύονται ναοί³¹ στην ευρύτερη πεδιάδα του ποταμού Μόρνου³² (αρχ. Δάφνου) και των παραποτάμων του³³, αλλά και στην ενδοχώρα ως τις πηγές του³⁴. Ο μοναχός Εφραίμ, αν είναι ο ίδιος ο συντάκτης του κειμένου, φαί-

²⁵ Βλ. J. M. Spieser, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: I. Les inscriptions de Thessalonique», *TM* 5 (1973), 163, αριθ. 13, πίν. 4, εικ. 2. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη Μορφολογία της Ελληνικής Γραφής. Λεύκωμα Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, 24, αριθ. 1 (Λεύκωμα, 10 11, αριθ. 26). Πρβλ. *Η Θεσσαλονίκη και τα Μνημεία της*, Θεσσαλονίκη 1985, 86.

²⁶ Βλ. D. Feissel - A. Philippidis Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), 303 304, αριθ. 44, πίν. 8, εικ. 3.

²⁷ Βλ. A. H. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches in Greece», *BSA* XXXII (1931 1932), 96 97 και σημ. 4, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 124 και 122, εικ. 121. Ο ίδιος, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 178 179, σημ. 35 38, εικ. 149.

²⁸ Όρλάνδος Βρανούσης, ό.π., 43 (αριθ. 56: έτ. 1041), 172 (αριθ. 217: έτ. 1055), 172 (αριθ. 218: έτ. 1058), 47 (αριθ. 59: έτ. 1060), 48 (αριθ. 60: έτ. 1071). Η απόδοση του δρεπανόμορφου γραφήματος συνεχίζεται και στους επόμενους αιώνες, προτού καταλήξει στην κλειστή διαμόρφωση στ. Βλ. στο ίδιο, 52 (αριθ. 62: έτ. 1103), 176 (αριθ. 222: έτ. 1103), 34 (αριθ. 47: έτ. 21), 25 (αριθ. 39: έτ. 1153), 118 (αριθ. 149: έτ. 1482/3), 133 (αριθ. 166: έτ. 1482/83). Πρβλ. Μουτσόπουλος, ό.π., 7, αριθ. 21, 24 αριθ. 56, 27, αριθ. 64.

²⁹ Βλ. H. Lietzmann - D. Kurt Aland, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*, Βερολίνο 1956, 46. Πρβλ. V. Grumel, *La Chronolo-*

gie, Παρίσι 1958, 256.

³⁰ Α. Κ. Όρλάνδος, *Ἡ Μονή Βαρνάκοβας*, Αθήνα 1922, 6 7. Π. Π. Καλονάρος, *Ἱερά Μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἢ ἐπιλεγομένη Βαρνάκοβα*, Ἱστορία - Τέχνη - Ἐγγραφα μετὰ διαφόρων ἄλλων ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τοῦ κλήρου καὶ περὶ τῶν ἐπαρχικῶν Δωριδῶς καὶ Ναυπακτίας, Ἄμφισσα 1957, 92, 132 και σημ. 1. Βλ. και Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Ἡ Ἑλλαδική Ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 92 94.

³¹ Βλ. Κατσαρός, «Ζητήματα ἱστορίας», ό.π. (υποσημ. 16), 38.

³² Βλ. Α. Α. Διαμαντόπουλος, *Ἡ πεδιάς τοῦ Μόρνου [Ἀρχεῖον Γεωργοοικονομικῶν Μελετῶν Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 6]*, Αθήνα 1946.

³³ Πλάι στην κοίτη του Καρυώτικου ποταμού αναπτύχθηκε η ζωή στην περιοχή του Αγίου Νικολάου, όπου το μεσαιωνικό χωριό Σιρβέλι = Σερβελή που ο Rouqueville το αναφέρει ως Zaravelli (βλ. Α. Πετρονώτης - Β. Κατσαρός, «Τὸ ὀθωμανικὸ κτίριο τοῦ «Σερβελή» κοντὰ στὸ Φωκικὸ Εὐπάλιο», *Ναυπακτικὰ* 10/2 (1998 1999), 211 248) και η μικρή μονή του Αγίου Νικολάου που μας παραδίδεται σήμερα ως ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (βλ. Β. Κατσαρός, *Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Αγίου Ιωάννη τοῦ Θεολόγου στο Εὐπάλιο Δωριδῶς. Συνοπτικὸς Ὁδηγὸς*, Αθήνα 2007, 40 42. Πλάι στον παραπόταμο Μαντήλω αναπτύχθηκε το χωριό Μαγούλα (Ν. Κούκουρα), όπου ανακαλύφθηκε μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, πάνω στην οποία κτίστηκε στην παλαιολόγεια περίοδο ο μικρός ναός του Σωτήρος (βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», ό.π. (υποσημ. 1), 132 133).

³⁴ Βλ. Α. Πετρονώτης, «Ἀρχιτεκτονικὰ καὶ οἰκιστικὰ μνημεία καὶ ἱστορικὲς θέσεις Φωκίδος», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν*

νεται να έχει μορφωτικό επίπεδο λογίου, αφού χρησιμοποιεί τον λογιότροπο τύπο *δέδορκας* και διαθέτει αίσθηση του μέτρου. Οι μεγαλύτερες ή μικρότερες μοναστηριακές εγκαταστάσεις στον χώρο λειτούργησαν και ως παραγωγικές μονάδες που προσέφεραν στην οικονομία της περιοχής πολύτιμα αγαθά³⁵ για την επιβίωση

και τη συγκράτηση των κατοίκων στον τόπο τους. Η επιγραφή του ναού των Θερμών προσθέτει ένα ακόμη χρονολογημένο επιγραφικό δείγμα στις χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές του χώρου, πολύτιμο εύρημα που συνεισφέρει και στη χωροχρονική μελέτη της περιοχής.

Vassilis Katsaros

UNKNOWN DEDICATORY BYZANTINE INSCRIPTION (AD 1092) FROM WESTERN PHOCIDE

Among the ruins, near the western side of St. John Baptist's new church at the place-name Thérma, north east of Néa Koukoura and south-east of Philothéi villages of Western Phocide, we can also find remains of another old church largely destroyed. There are, however, remnants of this Byzantine building. The writer of this paper has already made comments regarding this monument (see *Ναυπακτικά* 6 (1992-1993), 125-129, 167-169). The Byzantine monument has suffered great and irreparable damage. A new church, based on the ground plan of the older, has been built up. This church was built of stone and on the type of a single-aisled church.

During the building work of the new church, a stone lintel came to light. On its well-looked facade there is a dedica-

tory inscription in uncial writing. The stone lintel measures 0.90×0.30-0.46×0.28 m. and its letters are quite legible. This is something that facilitates research. There is no difficulty in the restitution of some worn-out places of the text. The inscription is metrical, a small epigram.

From the information given to us we single out on the one hand the name of the founder, monk Ephraim, and on the other hand the chronology of the construction of this Byzantine monument, in AD 1092 indictionem 15. Some words and the construction of the text reveal that monk Ephraim was educated. The establishment of his church was a small *katholikon* which served the monks' needs for Orthodox liturgy. The monastic community settled in this place survived until the beginning of the 19th cen-

Μελετών 4 (1973), 110-112. Βλ. και Μπούρας Μπούρα, *ό.π.*, 25-26, 92-94, 147-149 και 168.

³⁵ Βλ. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή», *ό.π.* (υποσημ. 1), 134.

tury. The dedicatory inscription of St. John's church is very important, because this is a document on the monastic life of this remote, marginalised area. The economic potential of the monastic community was developed along the neighbouring river from the end of the 11th century and during the Comnenian epoch. In addition, many archaeological remnants in the wider area of Morno's valley have survived, as well as some historical data, which suggest the prosperity of the monastic life in this area during the Comnenian period. St. John Baptist's church in Thérma is

located at the east limit of the monastic and economic activity of the river Mornos (ancient name: Daphnos) valley. This is a wide valley well-known from the ancient historical topography (see G. Soteriades, *BCH* 31 (1907), 270-320).

From early Christian, Byzantine and post-Byzantine epoch (during the Ottoman conquest), a Christian - and later monastic - community was organized in this area. People and monks were occupied with economic and productive activities in their daily life.